

LEXICAL-SEMANTIC FEATURES OF UZBEK AND TURKISH PROVERBS, ANALYSIS OF PROVERBS WITH SIMILAR THEMES

Uralova Odina Orifjanovna

Master's Student, Alisher Navoi State University of Language and Literature

Annotation

This article discusses the lexical and semantic features of Uzbek and Turkish proverbs. Similarities and differences between proverbs in both languages are considered. Thoughts on the paremiological fund of the language are mentioned. The study of proverbs in Uzbek and Turkish languages in comparative linguistics is analyzed.

Key words: proverb, folklore, culture, paremiology, comparative linguistics.

Kirish

Maqollar xalqning ko‘p asrlik hayotiy tajribasi, donoligi, odob-axloq qoidalari va qadriyatlarini ifodalovchi qisqa, mazmunli va ta’sirchan ifodalardir. Maqollarda avlod-ajdodlarning hayotiy tajribalari, jamiyatga munosabati, tarixi, ruhiy holati, etik va estetik tuyg‘ulari, ijobiy fazilatlarini mujassamlashgan. Maqollar nafaqat xalqning badiiy tafakkur tarzini, balki diniy-axloqiy dunyoqarashini ham o‘zida mujassam etadi. Shu jihatdan turk xalqi maqollarga yuksak baho berib, ularni Qur’oni karim oyatlari bilan bir safga qo‘yadi: “Atalar sözü Kur’an’a girmez, yanınca yelişür/yürür” , ya’ni “Maqollar Qur’onga kirmaydi (Allohning so‘zi emas), lekin u bilan yonmayon yuradi” Asrlar mobaynida xalq orasida sayqallanib, ixcham va sodda poetik shaklga kelgan. O‘zbek va turk maqollari ham ikki qardosh xalqning madaniy aloqalarini, o‘xshash va farqli jihatlarini namoyon etishda muhim o‘rin tutadi. Ularning leksik-semantik jihatlari har ikkala til va madaniyatning bir-biriga yaqinligi yoki farqlarini ko‘rsatib, xalq ruhiyati va turmush tarzini aks ettiradi. Ushbu boy unyodagi tillarni ilmiy tadqiq qilish markazlarida, oliy ta’lim muassasalarida paremiologiya, xususan, qiyosiy paremiologiya, qiyosiy lingvokulturologiyaga oid keng qamrovli tadqiqotlar olib borilmoqda. Qiyosiy metod nafaqat turli tizimdagi tillarning lingvokulturologik, psixolingvistik, sotsiolingvistik va leksik-semantik, sintaktik, grammatik xususiyatlarini tipologik o‘rganishda muhim ahamiyat kasb etadi, balki o‘zaro solishtirilganda tillarning muayyan lisoniy va nolisoniy

birliklardan foydalanish moyilligi, mental millat ruhining tildagi o`ziga xosligini aniqlashda muhim omil hisoblanadi. Shu ma`noda, o`zbek va turk maqollarida litotalarning qo`llanilishini qiyosiy o`rganish dolzarblik kasb etadi.

O`zbek va turk maqollarining umumiy jihatlari

Maqollar o`z tabiatiga ko`ra xalqaro janr hisoblanadi. Dunyoda o`z maqollariga ega bo`lmagan xalqning o`zi yo`q. Chunki har bir xalq hayotiy tajribalarini maqollar shaklida avlodlarga qoldiradi. Shuning uchun ham turli xalq og`zaki ijodida mazmun va shakl jihatidan bir-biriga yaqin hamda hamohang maqollar ko`p uchraydi. Chunki har bir xalq hayoti va tarixida juda ko`p o`xshashliklar, umumiyliklar mavjud.

O`zbek va turk maqollarining umumiyliigi ularning ma`no jihatidan yaqinligi, leksik tarkibi va mavzularida ko`rinadi. Bu maqollar asosan:

1. Hayotiy tajribaga asoslanishi: Maqollar xalqning kundalik hayoti va tajribasini yoritadi. Masalan, O`zbek tilida **“Mehnatning tagi rohat”** degan maqol bor, turk tilida esa **“Emek olmada yemek olmaz”** deyiladi. Ikkala maqolda ham mehnatning inson hayotidagi o`rni aks ettirilgan.
2. Axloqiy qadriyatlarni targ`ib etishi: O`zbek va turk maqollarida oilaviy qadriyatlar, axloqiy xulq-atvor me`yorlari keng yoritiladi. O`zbek tilida **“Yomon o`rtoq bosh bala”**, degan maqol mavjud, turk tilida esa **“Kötü arkadaş başa beladır”** deyiladi. Har ikkala maqolda ham salbiy muhit yoki yomon do`stlarning zararli ta`siri haqida ogohlantiriladi.
3. Qisqa va mazmunli ifodalanishi: Maqollar o`z mazmunini qisqa, lekin teran ifoda qiladi. Misol uchun, O`zbek tilidagi **“Og`izdan chiqqan – o`q”**, turk tilida esa **“Ağızdan çıkan ok gibidir”** degan maqol orqali og`izdan chiqqan so`zning qaytarib bo`lmasligi haqida gapiriladi.

Leksik xususiyatlar

O`zbek va turk maqollarining leksik xususiyatlari ham o`xshash, ham farqli jihatlari bilan ajralib turadi.

1. Bir xil leksik birliklarning qo`llanilishi: Ko`pgina o`xshash maqollarda o`zaro tushunarli va umumiy tushunchalarni ifodalovchi so`zlar uchraydi. Misol uchun,

"daryo", "oila", "mehnat" kabi soʻzlar har ikkala tilda ham bor va ular maʼno jihatidan deyarli bir xil. Masalan, **“Yaxshilik qil, daryoga tashla”**, **“Iyilik et, denize at”**.

2. Leksik oʻzgacha xususiyatlar: Ayrim maqollar boshqa madaniyat va tarixiy sharoitlar tufayli farqlanishi mumkin. Masalan, oʻzbeklarda **"Daraxt mevasidan bilinadi"** maqoli mavjud boʻlib, turklarda esa **“Ağaç yaşken eğilir”** shaklida uchraydi. Bu yerda daraxtning xususiyatlari haqida gap ketmoqda, lekin turklar “yosh daraxt” tushunchasiga urgʻu beradi.

3. Qarindosh xalqlar leksikasi: Har ikkala tilda qadimiy turkiy soʻzlarning uchrashi xalqning qardoshlik ildizlari bilan bogʻliqdir. Masalan, **“Yuz koʻrmasdan koʻngil sevmaydi”** va **“Yüz görmeden gönül sevmez”** maqollarida “yuz”, “koʻngil” (gönül) soʻzlari asliyatda bir xil turkiy ildizdan olingan va maʼno jihatidan bir-biriga oʻxshaydi.

Semantik xususiyatlar

Oʻzbek va turk maqollarining semantik xususiyatlari, asosan, ularning mavzusi, maʼnoviy tuzilishi va ifodalilik darajasida oʻz aksini topadi.

1. Maʼnolaridagi kenglik va chuqurlik: Maqollar chuqur semantik qatlamlarga ega boʻlib, bu xalqning hayotga, tabiatga va insoniy qadriyatlarga boʻlgan munosabatini ifodalaydi. Misol uchun, Oʻzbek tilida **"Oʻzimni bilsam, oʻzgani topaman"** degan maqol mavjud boʻlib, turk tilida esa **“Kendini bilen başkasını tanır”** deyiladi. Ikkalasida ham oʻzini tanish, oʻz ustida ishlash orqali boshqa insonlarni tushunish gʻoyasi yotadi.

2. Aloqadorlik va yaqinlik: Ayrim maqollarda xalq madaniyatiga xos turmush sharoitlari ifodalangan boʻlib, bu sharoitlar oʻziga xos semantik jihatlar bilan bir-biriga oʻxshash boʻlishi mumkin. Masalan, **“Yolgʻiz daraxt shamolga qarshi turolmas”** (oʻzbekcha) va **“Tek ağaç rüzgara dayanmaz”** (turkcha) kabi maqollarda xalqning birdamlikka boʻlgan ehtiyoji ifodalangan.

3. Tushunchalar orasidagi semantik farqlar: Ayrim maqollar, xalqning tarixiy-madaniy farqlarini ham ifodalaydi. Oʻzbek xalqida **"Chiqmagan jondan umid"** degan maqol bor, turklarda esa **“Ölümden başka her şeyin çaresi vardır”** degan ifoda mavjud. Ikkala maqolda ham umid haqida soʻz yuritiladi, lekin har xil obrazlarda.

Bulardan tashqari har ikki tildagi maqollarda ham badiiy san'atlardan unumli foydalaniladi. Masalan:

Alliteratsiya (Ko'pni ko'rgan bilmas, ko'rgan biladi, Komshu komshunun külüne muhtaçtır)

Saj (Ot qashqasi bilan, odam ishi bilan, Azıcık aşım, kaygısız başım)

Takror (Mehnat-mehnatning tagi rohat, Üzüm üzüme baka baka kararır)

Tazod (Do'st achitib gapirar, dushman kuldirib, Aza gelinince gül, düğüne gelinince ağla).

Har ikki tildagi maqollarning yana o'xshash tomonlaridan biri shuki, har ikki tilda ham tuzilishiga ko'ra nasriy va nazmiy maqollarning uchrashidir.

İyi niyet, yarı başarıdır-Yaxshi niyat – yarim davlat.

Altın ateşte, insan çalışmada belli olur-Oltin sinovda bilinadi.

Ne görürse, onu yapar-Qush uyasida ko'rganini qiladi

kabi maqollar nasriy tuzilishga egadir.

O'zbek tilida turk tiliga nisbatan she'riy maqollar ko'p uchraydi.

Oltovlon ola bo'lsa,

Og'zidagin oldirar.

To'rtovlon tugal bo'lsa,

Tepadagin endirar.

Yomonga bo'ldim yo'ldosh,

Ishimga bo'lmadi qo'ldosh.

Yaxshiga bo'ldim yo'ldosh,

Ishimga bo'ldi qo'ldosh.

Yana shuni aytishimiz mumkinki, ikki tilda ham sinonim bo'la oladigan maqollar ham uchraydi. Masalan,

Bilim olish haqida o'zbek maqollari:

Bilim baxt keltirar.

Bilim – nur, bilimsizlik – zulmat.

Avval bil, keyin qil.

Bilagi zo'r birni yig'ar,

Bilimi zo'r-mingni.

Bilak bilan bitmagan, bilim bilan bitar.

Bilgan o‘zar, bilmagan to‘zar.

Bilmaganni so‘rab o‘rgangan olim, orlanib so‘ramagan o‘ziga zolim.

Ilmsiz olim-to‘qimsiz eshak.

Turkcha:

Bilgi güçtür.

Beşikten mezara kadar ilim öğren.

Okuyan insan karanlıkta yolunu bulur

İlim Çin’de bile olsa git öğren.

Akıl yaşta değil, baştadır.

Bunday maqollarni yana davom ettirish mumkin. Sinonimik tipdagi maqollar ham ayni mazmun atrofida birlashadi, ham milliylikning eng go‘zal namunasini o‘zida jamlaydi. Ularning o‘zaro muqobillaridan tarjima jarayonida to‘g‘ri foydalanish asarning adekvat tarjimasiga erishishda yordam beradi.

Xulosa

A.M.Gor’kiy xalq maqollarining roliga yuksak baho bergan edi. *«Eng ulug‘ donolik so‘zining soddaligidir»*-deb yozadi u. *Maqollar va qo‘shiqlar har vaqt qisqa bo‘ladi. Ularda butun-butun kitoblar mazmuniga teng keladigan fikr va sezgilar mavjud bo‘ladi.*

O‘zbek va turk maqollari leksik-semantik xususiyatlari jihatidan ko‘plab umumiyliklarga ega bo‘lib, bu ularning qardosh xalqligini aks ettiradi. Shu bilan birga, ayrim leksik va semantik tafovutlar har ikkala xalqning o‘ziga xos tarixiy va madaniy xususiyatlarini ham namoyon etadi. Maqollarni o‘rganish orqali biz nafaqat tilning ifodaviy imkoniyatlarini, balki xalqning madaniy merosini ham yanada chuqurroq anglash imkoniyatiga ega bo‘lamiz.

O‘zbek va turk xalq maqollarini mavzu jihatdan tahlil qilib, o‘zbek tilida mavjud bo‘lgan maqollardagi mavzularning aksariyati turk xalq maqollarida ham uchrashi mumkin degan xulosaga keldik. Har ikkala tildagi maqollarning bir xil mavzudagi bir-biriga o‘xshash ekvivalentlarini topish mumkin. Natijada har qanday mavzudagi maqolni olmang, u har ikkala tilda o‘z muqobil variantiga egadir. Xullas, turk va o‘zbek maqollarining mavzu doirasi rang-barang va har ikki tilda deyarli bir

xil mavzular mavjud. Biroq ayrim mavzudagi maqollar bir tilda ikkinchi tilga nisbatan ko‘proq uchrashi mumkin. Buning sababi ko‘p sonli maqollarni qamrab oluvchi mavzular xalq hayotining asosiy bo‘g‘inini tashkil qilishidadir.

O‘zbek va turk maqollari xalqning o‘ziga xos hayot falsafasi va qadriyatlarini chuqur ifodalab, kelajak avlodlarga o‘git va pand-nasihat sifatida meros bo‘lib qoladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

- 1.I.Qodirova. Xalq og‘zaki ijodi.
2. I.Imomov, T.Mirzayev, B.Sarimsoqov, O.Safarov O‘zbek xalq og‘zaki poetik ijodi. 1990
3. Asım, Ömer Aksoy. Atasözleri sözlüğü. İstanbul. İnkılap Kitabevi Yayın Sanayi ve Ticaret AŞ, 2020. S. 13.
4. O. Xojiyeva. O‘zbek va turk maqollarining klassifikatsiyasi. 2024
5. Нармуратов З.Р. Инглиз ва ўзбек тилларида “таълим, илм” концептларига оид паремаларнинг лингвомаданий тадқиқи. Филол. фан. фалс. док. (PhD)... дисс. автореф. -Термиз, 2022.
6. N.Tursunova. “O‘zbek va turk maqollarining tasnifiga doir”. 2023.
7. Sh. Usmanova Lingvokulturologiya T.: 2019
8. Горький М. Материалы и исследования. Т.,1934 . –146с